

TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI TÁRSADALOM

Kollár Dávid – Kollár József

kollaardavid@gmail.com – kollarjozsef@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.3.37

Absztrakt

Dolgozatunkban mellett érvelünk, hogy az információs társadalom „individuális epizodikus”, tulajdonságok nélküli társadalom, szemben az iparival, amely „individuális diakronikus” volt. A 21. századi társadalmakban bekövetkező strukturális átalakulások, amelyeket a különböző alrendszerek – gazdasági, kulturális, politikai – összehangolt változásai idéznek elő (vö. Inglehart 1997), elavulttá teszik az individuumok leírására az ipari társadalomban használt általános fogalmakat. Ezzel összefüggésben az információs társadalom decentralizációja és magas fokú differenciáltsága használhatatlanná teszi a személyek és társadalmak önképének megfestésére használt jól bevált ipari társadalmi történeteket. Végezetül pedig Magyarország helyzetét elemezzük a tulajdonságok nélküli társadalmak tükrében.

Kulcsszavak

individuális, kollektív, diakrón, epizodikus, tulajdonságok nélküli, Musil

SOCIETY WITHOUT QUALITIES

Dávid Kollár – József Kollár

Abstract

In our paper we argue that the information society is an 'individual episodic,' characterless society, as opposed to the industrial one that could be called 'individual diachronic.' The structural changes that are taking place in the 21st century societies – brought about by the intersecting transformations of economic, cultural, and political subsystems (cf. Inglehart 1997) – render obsolete all those concepts that had been used to describe the individual of the industrial society. In connection with this process we may observe that, as a result of decentralization and high level differentiation within the information society, the typical industrial society narratives are useless in trying to provide portraits of the self and the society. At the end of our paper we investigate the Hungarian case of developing characterless societies.

Keywords

individual, collective, diachronic, episodic, without qualities, Musil

TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI TÁRSADALOM

Kollár Dávid – Kollár József

1. Ember nélküli tulajdonságok kora

Az ipari társadalmak céleszköz-orientáltságával szemben, amelyekben a szereplők központilag előállított algoritmusok átörökítése és lefuttatása révén szervezték meg az életüket, az információs társadalom emberének életét az adott egyén birtokában levő specifikus tudás határozza meg. Vagyis míg az ipari társadalmak esetén a személyek szocializációját bizonyos képességek és tulajdonságok hiánytalan „telepítésének” tekinthetjük, amelynek segítségével beilleszthetővé válnak egy adott – előre kidolgozott műveletekkel rendelkező – rendszerbe, addig a posztindusztriális társadalmak lakói a kívülről jövő információt saját műveleteiken keresztül adaptálják és interpretálják. Kiválóan példázza az ipari társadalmi szemléletet az európai oktatási rendszer paradigmája, amelynek célja „az államigazgatásnak közhivatalnoki réteget képezni, ezen keresztül pedig mintegy kifejezni a nemzetállamot – sőt, hozzájárulni annak kialakulásához” (Kozma 2006: 202). Az oktatás műveleteit bizonyos központilag meghatározott algoritmusok hiánytalan másolásának tekinthetjük, amelynek segítségével az egyén hatékonyan integrálható a bürokratikus szervezetekbe. Ezzel szemben a posztindusztriális társadalmakban az információ globálisan hömpölygő terében, „ahol az egyetlen bizonyosság a bizonytalanság” (Nonaka 1991: 1), az előre gyártott algoritmusok nem képesek a „környezet” folyamatos változásaihoz igazodni. Éppen ezért olyan specialisták kooperációjára van szükség, akik eltérő csomópontokhoz csatlakozva dolgozzák fel, kombinálják és strukturálják újra a bejövő információt, amellyel mintegy szimmetrikusan „a vagyon, a hatalom és a bálványképek globálisan hömpölygő áramlása közepette közösségi és egyéni szinten egyaránt a magunk által felépített vagy mások által nekünk tulajdonított identitáskeresés válik a társadalmi célok alapvető forrásává” (Castells 2005: 35).

Az elmondottakból az következik, hogy azok az általános fogalmak, tulajdonságok, valamint a rájuk épülő szemantikai és szerepkonstrukciók, amelyek a személyek leírására szolgálnak, mint például fiatal-idős, városi-falusi, nő-férfi, magyar-román, a preindusztriális és az ipari társadalmakban többé kevésbé explicit magyarázatokkal szolgált az emberekre vonatkozóan, amelyek segítségével beilleszthetővé váltak a társadalmi struktúrába, vagy éppen a magas specifikációs szinttel rendelkező termelési egységekbe. Az információs társadalom polgárai azonban olyan személyek, akik „bonyolult lelki alkatúak, individualisták, és büszkék arra, amiben különböznek másoktól” (Toffler 2001: 411). Ezen tulajdonságok révén, melyeknek nincs olyan narratív identitást képző hatásuk, mint korábban, csak strukturálisan kapcsolódnak. Helyette a személyek az információ és szimbólumok szabadpiacán, (Musil szavaival) az „ember nélküli tulajdonságok”, azaz (Richard Dawkins népszerűvé vált terminusával) a „mémek” terében szerzett nyersanyagok felhasználása révén építik fel önmagukat. „A demasszifikálódott média ma szemképráztató sokféleségét jeleníti meg az olyan szerep-

modelleknek és életstílusoknak, amelyekhez az ember mérheti magát. Az új média ugyanakkor nem teljes egészé formált típusokkal, hanem az azokra utaló képzetek széttöredezett szilánkjeival és „blip”-jeivel táplál bennünket. Ahelyett, hogy következetesen kialakított, könnyen azonosítható modellek előregyártott választékát kapnánk, amiből választhatunk, nekünk magunknak kell különféle darabokból összeraknunk a számunkra megfelelő mintát, így alakítva ki saját konfiguratív vagy moduláris „énünket”, (Toffler 2001: 423).

2. Diakronikus és epizodikus társadalom

Galen Strawson *A narrativitás ellen* című értekezésében, ahogy a beszédes cím is sugallja, az ellen érvel, hogy az ember szükségszerűen narratív élettörténettel rendelkező szubjektumként kell hogy tekintsen magára. Írásában az öntapasztalás két formáját különíti el. Diakronikusnak (történetinek) nevezi azt, amikor „énként az illető úgy képzei el magát, mint aki volt a (távolabbi) múltban és lesz a (távolabbi) jövőben” (Strawson 2008: 191). Ezzel szemben az epizodikus öntapasztalással rendelkező személy „énként... nem úgy képzei el magát, mint aki volt a (távolabbi) múltban és lesz a (távolabbi) jövőben” (uo.). Strawson koncepciója szerint a narratív, illetve az epizodikus két egymás mellett élő embertípus.

Véleményünk szerint a strawsoni felosztás kiterjesztése révén különféle társadalomtípus-leírásokat képezhetünk. Maga a narráció, vagyis az a folyamat, amelynek során a személy az élettörténetére mint összefüggő regényes konstrukcióra tekint, 20. századvégi új vonás (Pléh 2015: 84), amelynek megjelenése erősen összefonódik a vallási, családi és nemzeti kötelekek gyengülésével. A narratív élettörténet konzisztenciája bizonyos szempontból a fogyasztási és termelési mintázatok homogentisának korrelátumaként is értelmezhető. Az ipari társadalmak esetén megfigyelhető, hogy bizonyos algoritmusok, kompetenciák (pl. szakma) elsajátítása végig kíséri az egyén életútját. Fogyasztási szokásaiban a termékek uniformizáltsága miatt konzisztenciát mutat. Ezzel szemben a tudástermelő társadalmakban, a kreatív destrukció kultúrájában, ahol a „múltbéli sikerek és kudarcok azon nyomban a számítógép memóriájába kerülnek” (Castells 2005), a személy identitása az „ember nélküli tulajdonságokból” felépülő önreferenciális adatbázisstruktúrát alkot. Ezeknek az adatbázisoknak a kezeléséhez ugyan kialakultak bizonyos múltban gyökerező preferenciák és műveletek, azonban a környezet folyamatos változásaihoz igazodva a bejövő és tárolt információ feldolgozása vagy rendszerezése időről időre módosul a környezettel való adaptív interakció révén. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a múltban történt eseményeknek, kifejlesztett készségeknek semmiféle hatása ne lenne a jelenre, hiszen ezek strukturálisan továbbra is kapcsolódnak a jelenlegi állapotokhoz, így szabadon előhívhatók és szerkeszthetők.

Amennyiben a fenti felosztást társadalmak tipizálásához kívánjuk használni, arra jutunk, hogy diakronikus társadalomról akkor beszélhetünk, ha annak múltbéli állapotai meghatározzák jelenlegi öntapasztalását. Epizodikus társadalomról pedig akkor, ha múltbéli állapotai nem határozzák meg azt. Vagyis míg a diakronikus társadalmak esetén a múltbéli események meghatározzák azt a beszédmódot és fogalmi apparátust, amely segítségével a társadalom önmagára reflektál, addig az epizodikus társadalmak számára ezek a jelenlegi állapotok értelmezéséhez nem relevánsak.

Megkülönböztetéseink mindkét esetben az egység/differencia dichotómiáján keresztül értelmezhetők. Az első fejezetben a szubjektumok identitásának homogenitása (kollektív) és heterogenitása (individuális), a másodikban pedig az öntapasztalás diakronikus és epizodikus szemlélete között tettünk különbséget. Amennyiben a két vázolt tengelyt mátrixformába rendezzük, ezt a négy dimenziót kapjuk eredményül:

Kollektív – epizodikus	Individuális – epizodikus
Kollektív – diakronikus	Individuális – diakronikus

A „**kollektív epizodikus**” társadalmak ideáltipikus példájának a történelem előtti csoportosulásokat tekinthetjük. A személyek cselekvéseiket kollektíve végezték, tudati állapotaikra a magas szintű homogenitás jellemző. A csoport öntapasztalását azonban még nem, vagy csak nagyon kis mértékben határozhatja meg a csoport története.

A „**kollektív diakronikus**” társadalmak ideáltipikus példája a törzsi társadalom, a durkheimi kollektív tudat tankönyvi szintere, ahol „a társadalmilag objektivizált értelmi szerkezetek nagymértékben megfelelnek a személyes élettörténet relevanciaszerkezetének. A világ-szemlélet átfogja a társadalmi szerkezet egészét, s egyidejűleg szorosan kapcsolódik a napi cselekvési rutinokhoz” (Gabriel 1979: 151).

Az „**individuális diakronikus**” társadalmak ideáltipikus példája az ipari társadalom, ahol a modernizáció mintázatai a kollektív identitás felbomlását, az életvilág differenciálódását eredményezik. A családi, nemzeti kötelékektől elszakadva az individuum saját történetének főhőse és írójává avatja magát. Bár az első fejezetben az ipari társadalmat mint többé-kevésbé homogén komplexumot mutattuk be, azonban történeti kontextusba helyezve nyilvánvalóvá válik a heterogenitása, és csak az információs társadalom tér nélküli és időtlen univerzumához viszonyítva tekinthető „kollektívnek”.

Az „**individuális epizodikus**” társadalmak ideáltipikus példája az információs társadalom, amelynek egyik legfőbb jellemzője az individuumok magas fokú heterogenitása. A szimbólumok (mémek) globálisan hőmpölygő folyójából halászva, a személyek a „ready made kulturális egységek” (talált tárgyként történő) megtisztítása révén konstruálják meg identitásukat. Azok az individuálisan történeti, tehát ipari társadalmi tulajdonságok, amelyek a leírásukra szolgáltak, elvesztik magyarázó erejüket. Mivel az individuumok többé nem írhatók le az ipari társadalom általános fogalmaival, ez olyan általános fogalmakhoz vezet, mint a szabadság, egyenlőség vagy a kreatív destrukció etikája, melyek lényegben a „tulajdonságok nélküli emberek” együttműködését segítik elő, de róluk egyéni szinten semmi lényegeset nem mondanak. Ez összhangban van Richard Rortynak azzal a törekvésével, hogy radikálisan elkülönítse a nyilvánosat a magánjellegűtől. „Az önmegvalósítás szótára szükségszerűen magánjellegű, mással nem megosztott, érvelésre nem alkalmas. Az igazságosság szótára szükségszerűen nyilvános és megosztott, az érvelő eszmecsere közege” (Rorty 1994: 12.). Lényeges, hogy Rorty nem az önmegvalósítás narratíváiról, hanem szótáiról beszél: az önmegvalósítás szótára az önmagunkról mondható szavak listája, adatbázisa, és semmiképpen sem történeteké. Mindenki szabadon használhatja és kombinálhatja a benne található szavakat. Az elmondottakkal koherens módon: a környezet folyamatos változásaihoz igazodva az életút is egyre nagyobb differenciáltságot mutat, a múltban elsajátított algoritmusok a jelenben könnyen elavulttá válhatnak. Így az önmegvalósítás folyamatában központi kategóriává lép elő a Masuda által *cél orientált élőrcsatolásnak* nevezett terminus, amely szerint ugyan „...létezik egy cél, de a szabályozás határai nem rögzítettek, és azokat dinamikusan kell hozzáigazítani a változó helyzet viszonyaihoz” (Masuda: 55). Éppen ezért a társadalmi cselekvések specialisták kooperációjának, a hálózati szereplők között lefolytatott kommunikatív aktusok (explicité tett célokhoz vezető) pragmatista, epizodikus kivitelezésének tekinthetőek. Ezeknek a cselekvéseknek azonban nincs narratív identitást képező hatásuk, és az adott cél elérését követően ezek a csoportosulások alaphelyzetbe kerülnek.

A fentiekkel összhangban maguk a szervezetek is a kulturális változások interpretátoiraiként és alakítóiként kezdik önmagukat identifikálni, és nem csupán úgy tekintenek magukra, mint fogyasztói javak és szolgáltatások előállítóira. Mindez a piacgazdaság új kontextusában ölt testet, melynek két sajátos vonása a hierarchiák hálózattokká alakulása, valamint a bürokrácia team-munkává szelődése. Merőben új kontextust teremt az a mód is, ahogy a kapitalizmus a hatvanas években (a hippy mozgalomban, ellenkultúrában) kiteljesedő támadásokat integrálja, és piedesztálra emeli a kreatív munkavégzést, az autonóm döntésekre épülő termelést, az önmeghaladás vágyát. A legértékesebb munkaköröket betöltő dolgozókat vagy szabadúszókat (Richard Florida szavaival) a kitüntetett „kreatív osztály” tagjainak sorába emelte. Richard Florida a *The Rise of the Creative Class* (2012) című könyv szerzője egyik írásában a zseni új típusát teszi meg a kreatív osztály paradigmatis hősének: ez az új típusú hős (akiből Florida professzor szerint harmincnyolc millió található Amerikában) olyan „zseni”, aki az alkotó munka mellett nem mond le az élet élvezetéről sem, hiszen olyan városban vállal csak munkát, ahol jelen van a három T: a high tech, a tolerancia és a talentum, vagyis az innováció nagyvárosaiban a bohém technonómák szórakozva dolgoznak és dolgozva szórakoznak.

A tudástermelő társadalmakat tehát bizonyos szempontból költők és mérnökök (Rorty 1997) társadalmának tekinthetjük, akik egyrészt kreatív kombinátorként strukturálják újra a bejövő és tárolt információt, másrészt pragmatista kivitelezőként algoritmizálják azt a piaci igények kielégítésére.

3. Magyarország a tulajdonságok nélküli társadalmak terében

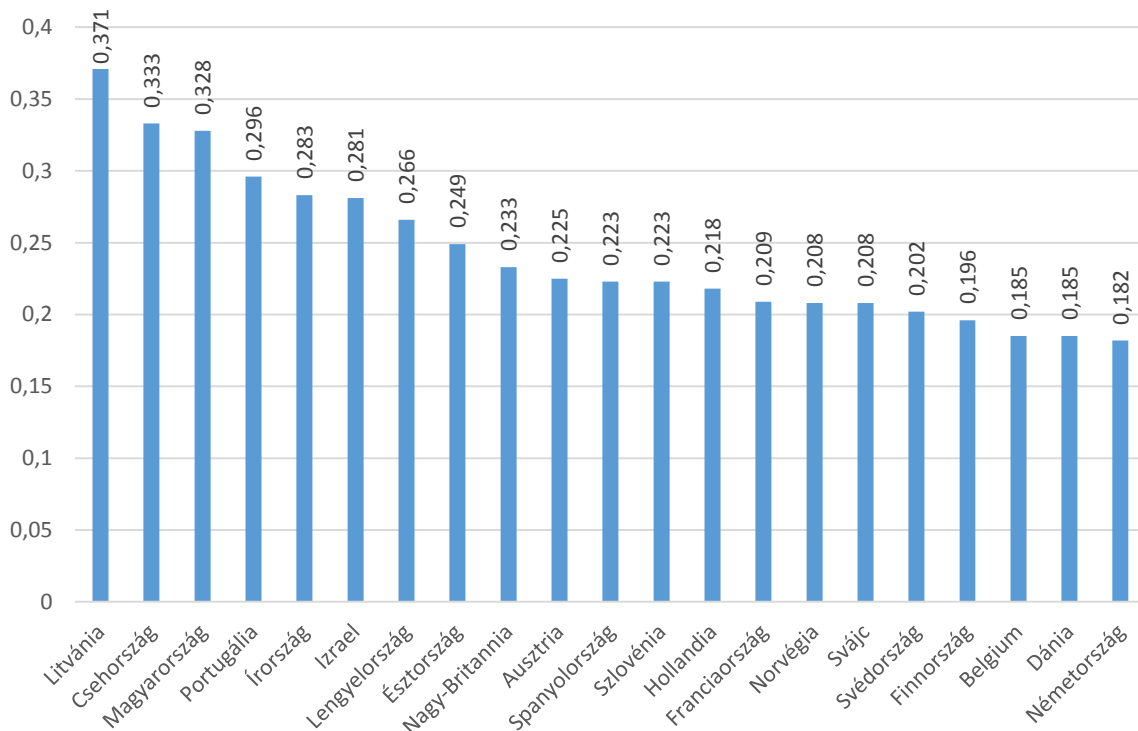
A korábbi fejezetekben a tulajdonságok nélküli társadalmakat a személyek magas fokú heterogenitásán és az önértelmezés epizodikus voltán keresztül határoztuk meg. A társadalmak empirikusan megalapozott elemzéséhez a European Social Survey 7. hullámát, specifikusan Shalom Scwhartz értékesztjét használjuk fel, és a személyek heterogenitásának mértékét az értékek egymástól való függetlenedésén¹ (értékek individualizációján) keresztül definiáljuk (vö. Kollár D. 2017).

Az diagramon (1. ábra) jól látható, hogy a legalacsonyabb individualizációt mutató országok közé Litvánia, Csehország és Magyarország, míg a legmagasabb individualizációt mutatók közé Belgium, Dánia és Németország sorolható. Magyarország tehát a vizsgált 21 ország közül a 19. helyet foglalja el az individualizációs rangsorban, vagyis a többi európai országhoz képest az értékrendszert alacsonyabb fokú heterogenitás jellemzi. Véleményünk szerint ebből az következik, hogy a hazai társadalmi diskurzusban sokkal meghatározóbbak az általános tulajdonságokat tematizáló megnyilvánulások, mint a paradigmatis információs társadalmakban.

Kiváló példát szolgáltat erre a domináns magyar politikai retorika, amely sokat köszönhet a kontextusukból kiemelt romantikus klisék posztmodernizált alkalmazásának. A romantika nyelvéből elsősorban a világhelyzet drámaiságát, a magyar nemzet élethalálharcát és a jövő, illetve a jelen veszélyeinek taglalását kölcsönzi. A posztromantikus rémtörténetek, melyek szerint számos veszély leselkedik a magyarságra, a történelem a magyarokat és kiváltképp a vezetőjét szemelte ki arra, hogy ne csupán megmentse a népét a „gonosztól”, hanem egyúttal váteszként utat is mutasson a világnak. Ugyanakkor, míg például Petőfi számára a „világszabadság” volt az elérendő cél, addig a mai posztmodern költői-politikai megnyilvánulásokban a közösségelvű, speciálisan magyar „illiberális demokrácia” az. Ebben a textusban

¹ Az értékek függetlenedésének mértékét az határozza meg, hogy a válaszadók mennyire osztályozzák különbözően (személyre szabottan) az értékek (10 db) fontosságát.

1. ábra
Individualizáció (az értékek függetlenedése)

Forrás: ESS 2014 Saját számítás²

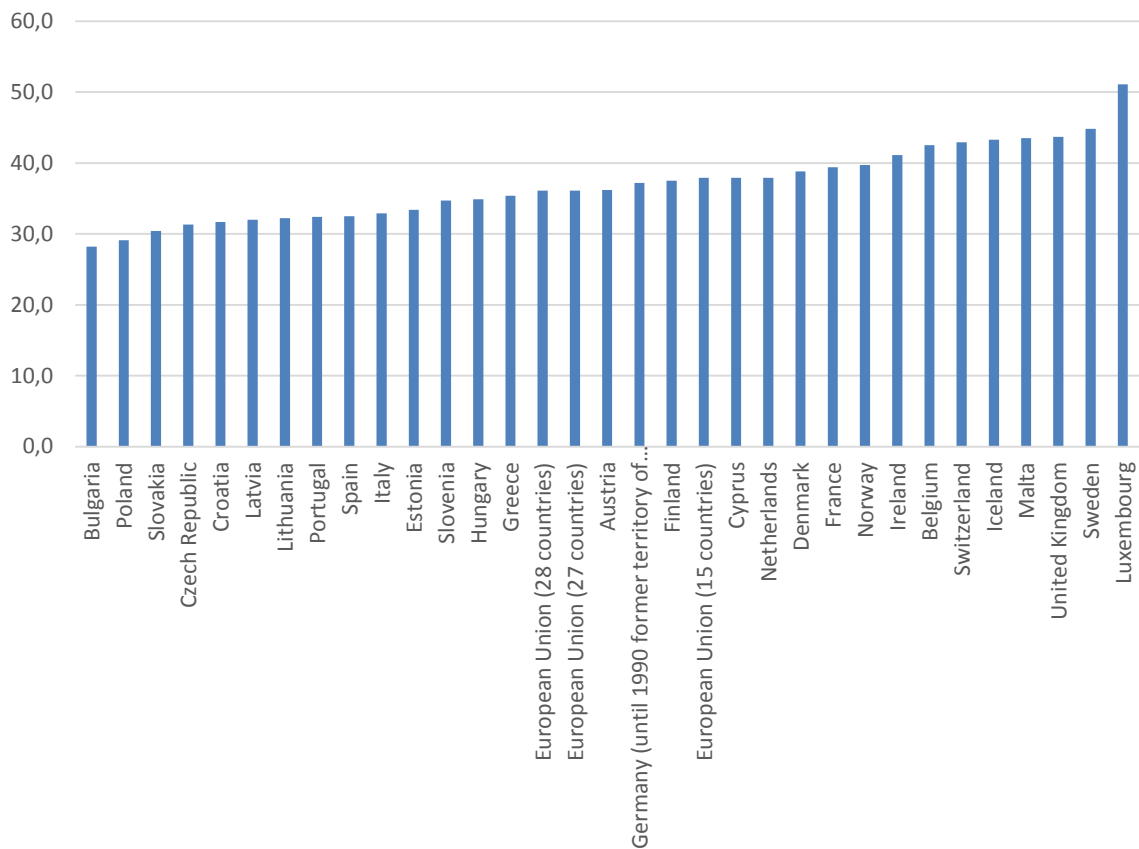
(Petőfi megoldásával szemben) egyszerre jelenik meg a hősi tett és a kreatív, egyedi, a világot ámultba ejtő megoldás igénye. Petőfi Sándor *A XIX. század költői* című művéhez hasonlóan, Orbán Viktor költői politikai látomását is áthatja egyrészt a Victor Hugótól származó költő-próféta aktuálisra formált víziója, másrészt az 1840-es évek magyar költészetét meghatározó messianisztikus hangvétel. A költők az új hazát kereső mózesi szerep különféle poétikai megformálásán dolgoztak akkoriban (Friedman 2001: 126). A posztmodernizált romantikus topozokat felhasználó magyar politikai retorika tehát egyrészt középpontba állítja, és metanarratívává nemesíti a nemzeti egység vízióját, másrészt a magyart, mint tulajdonságot, kiemelkedő magyarító erővel bíró, az egyén életútjára és önértelmezésére, valamint önmegvalósításra vonatkoztatott narratív identitást képző elemként definiálja. Bizonyos szempontból ez a fajta beszédmód a leképződése annak, hogy a magyar társadalmat inkább leírja az ipari társadalmak (alacsonyabb fokú) individualizáltsága és diakronikus volta. Ennek ellenére nyilvánvalóan a magyar társadalom sem tekinthető ipari társadalomnak. Egyrészt mivel a tevékenység szerkezetben a GDP 64,7%-³-val a szolgáltatói szektor dominál, amely Bell klasszikus írása szerint (Bell 2001: 3) önmagában is a posztipari társadalmak alapvető jellemzője. Másrészt az olyan specifikusan információs és tudástermelő társadalmakra vonatkozó indikátorok is, mint például az ICT penetráció⁴ vagy a tudástermelő ágazatokban dolgozók aránya (2. ábra) a posztipari térféltre pozicionálják a magyar társadalmat.

² A kisebb érték jelöli az individualizáció magasabb fokát.

³ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2012.html>

⁴ <http://wdi.worldbank.org/table/5.12>

2. ábra
Tudástermelő ágazatban dolgozók aránya %

Forrás: EUROSTAT2016

Harmadrészt pedig, bár főleg az idősebb, a kádárista „puritán mémeskút” vizéből táplált generációk esetén jelen van a fogyasztás és az élettervezés utilitisztikus megközelítése, azonban egyre inkább előtérbe kerül a posztindusztriális társadalmakat jellemző kvázi-transzcendens élmények és termékek fogyasztása, és éppen ezért is lehet olyan hatékony a politikai életben a posztromantikus topozok szabad felhasználása.

Ebből következik⁵, hogy az információs társadalmak esetén is megfigyelhető egy kettősség a tisztán „individuális epizodikus” és a diakrón (és ezzel együtt indusztriális) regreszszussal rendelkező „individuális epizodikus” társadalmak között.

A most elmondottakkal szemben az ideáltipikus „individuális epizodikus” információs társadalmat véleményünk szerint a Musil által az „egzaktság utópiájának” nevezett kifejezéssel lehet jellemezni. A szerző szerint „hasznos kísérlet lenne, ha egyszer a minden tevékenységet kísérő (bármifajta) morálfogyasztást végsőkéig korlátoznánk, és megelégednénk az- zal, hogy morálisak csak kivételes esetekben vagyunk, ahol épp ez a lényeg, egyebekben viszont nem gondolkodunk tetteinkről másképp, mint a ceruzák vagy csavarok szükségszerű szabványosításáról.” (Musil 2013: 278) Musil szerint azokban a régmúlt időkben, amikor az emberek olyanok voltak, mint a kalászok a gabonatóblán, mindenki könnyebben lehetett felelősségteljes személy. Azért a kicsi személyes mozgásért, ami egy-egy gabonaszárnak jutott, nyugodtan vállalhatta a felelősséget. „Az ember nélküli tulajdonságok világában” azonban a

⁵ Az észrevételért köszönet a lektoroknak.

felelősség „a dolgok összefüggésébe tevődött át”, illetve „a lehetséges jelentések képletrendszerében oldódik fel” (Musil 2013: 169). Az információs társadalom polgárának alapélménye, hogy az élményei sem a sajátjai, hiszen „(...) bekerültek a könyvekbe, a kutatóintézetek és a felfedező utazások jelentéseibe (...)” (Musil 2013: 169). A tulajdonságok nélküli társadalom polgárai az önmegvalósítás szótárának használata és bővítése során nem általános morális törvényeket követnek, hanem életük partikuláris epizódjaira reagálnak erkölcsileg. A tulajdonságok nélküli társadalmakban a személyek hétköznapi jelenségekre vonatkozó „morál-fogyasztása” sokkal alacsonyabb fokú, azonban ez nem valamiféle weberiánus racionalizálódott világgépet vizionál, hanem azt, hogy a személyek csak akkor reagálnak morálisan egy adott helyzetre, amikor annak segítségével az önmegvalósítást elősegítő minőségi érzelmekhez és gondolatokhoz juthatnak, miközben tudatában vannak annak, hogy érzelmeik és gondolataik sem csak a sajátjaik. Azonban ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, elengedhetetlen feltétel az egzakt, kiszámítható és tisztességes társadalom megléte. Avishai Margalit jól ismert definíciója szerint „tisztességes az a társadalom, amelynek intézményei nem alázzák meg az embereket.” Szerinte a tisztességes társadalom mintegy keretet biztosít ahhoz, hogy egy adott közösség civilizált társadalommá váljon. „A civilizált társadalom olyan társadalom, amelynek tagjai nem bánnak megalázóan egymással” (Pápai 2010: 78). Egy tisztességes és civilizált társadalom polgárai szabadon megélhetik epizodikus életük folyamatos kreatív destrukciójának „elviselhetetlen könnyűségét”.

Irodalom

- Avishai Margalit (1996) *The Decent Society*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
<https://doi.org/10.1108/17465680910932522>
- Bell, Daniel (2001) Az információs társadalom társas keretrendszere. *Információs Társadalom*, 2001, 1. évf. 1. szám
- Castells, Manuel (2005) *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. I. A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat – Infonia, Budapest.
- Fried István (2001) *A (poszt)modern Petőfi*. Ister, Budapest.
- Florida, Richard (2012) *The Rise of the Creativ Class, Revisted*. Basic Books, New York.
<https://doi.org/10.2307/3552294>
- Gabriel, Karl (1979) *Analysen der Organisationsgesellschaft*. Campus Forschung 97. Campus Verlag, Frankfurt/Main.
- Inglehart, Ronald (1997) *Modernization and postmodernization*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey. <https://doi.org/10.1017/S0008423900019934>
- Kozma Tamás (2006) *Az összehasonlító neveléstudomány alapjai*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Kollár Dávid (2017) Értékrendszer az információs társadalomban. In: Füstös László – Tárnok Orsolya (szerk.) *A változó értékrendszer*. BCE Számítástudományi Tanszék – TEAM Társadalmi Elemzések Alkalmazott Műhelye. <http://team.gkar.uni-corvinus.hu/node/159>
- Masuda, Yoneji (1988) *Az információs társadalom*. OMIKK.
- Musil, Robert (2013) *A tulajdonságok nélküli ember*. Európa Kiadó, Budapest.
- Nonaka, Ikujiro (1991) A tudásalapú vállalat. *Harvard Business Review*, 6. 96–104.
- Pápay György (2010) *Demokrácia filozófiai megalapozás nélkül*. Ráció Kiadó, Budapest.

- Pléh Csaba (2015) A szelf vizsgálatának két történeti mintája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 59: (3) 73–102.
- Rorty, Richard (1994) *Estelegesség, irónia, szolidaritás*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Rorty, Richard (1997) *Heideggerről és másokról*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Strawson, Galen (2008) Against narrativity. In: Strawson, G. (2008) *Real Materialism and Other Essays*. Oxford, Oxford University Press. 189–207.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9329.2004.00264.x>
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199267422.003.0008>
- Toffler, Alvin (2001) *A harmadik hullám*. Typotex Kiadó, Budapest.